

کاغذ:

واجایگاه آن در گذشته و حال

تدوین: دکتر فریدون ازاده

دست نوشته‌ها و نسخه‌های خطی، که میراث ماندگار و مکتوب و به تعبیری هویت نامه هر کشوری محسوب می‌شود و امروزه در کتابخانه‌ها و مراکز فرهنگی کشورها حفظ و نگهداری می‌گردد، نتیجه تلاش و سخت‌کوشی اندیشمندان و پژوهشگران و گروهی از هنرمندان (کاغذ سازان، صحافان، کاتبان، تذهیب کاران و...) در یک کار جمعی و براساس یک باور ملی و دینی صورت گرفته است که منشا و سرچشمه بسیاری از دانش‌های امروزی است و توجه محققان و علاقه‌مندان به تاریخ علم را به این گونه منابع با ارزش معطوف ساخته است. براساس همین نگرش، هر یک از محققان با توجه به تخصص خود در پی تحقیق و مطالعه از جنبه‌های مختلف دست نوشته‌ها برآمدند. یکی از عوامل و ابزارهای موثر در فرایند تولید یک دست نوشته، کاغذ با انواعش و ساخت کاغذهای دست ساز و سنتی و بومی بوده است که به عنوان محمل ثبت و ضبط اطلاعات، مورد مطالعه علاقه‌مندان و پژوهشگران قرار گرفته است.

هر چند امروزه با توسعه و گسترش فن آوری‌ها و تکنولوژی‌های مدرن و دستگاه‌های پیشرفته در صنعت کاغذسازی، ذهن علاقه‌مندان و مطالعه کنندگان کمتر معطوف به موضوع کاغذ در فرایند چاپ و انتشار می‌باشد، ولی در گذشته، کاغذ نقش تعیین کننده‌ای در تولید یک اثر دست نوشته داشت و صنعت کاغذ سازی از مهم‌ترین و شریف‌ترین حرفه‌های زمان خود بود. امروزه نیز تحقیق و تتبع در این موضوع و انتشار کتاب‌هایی در زمینه کاغذسازی، کاغذهای دست ساز و شیوه‌های ساخت آن، نشانگر اهمیت این حرفه می‌باشد. چنانچه در فصل پنجم از کتاب "المخترع فی فنون من الصنع" (۸۷۶ هـ ق)، مؤلف به اهمیت کاغذ و جایگاه آن در توسعه و ترویج دانش اشاره دارد و در بخشی از نوشته خود در مورد این پدیده مهم بشری می‌گوید: "... تاریخ نویسان تمدن بشری اتفاق نظر دارند که پدیده کاغذسازی در روند تاریخ بشری تاثیر ژرفی از خود بر جای نهاده است و بیشترین سهم در جاودانه ساختن فرهنگ و علوم و گسترش آن در جای جای جهان و نیز آسان ساختن ارتباط و تعامل اندیشمندان جوامع مختلف علی‌رغم بُعد مسافت بین آنان، متعلق به این اختراع شگفتی آور است... ابداع راه‌هایی

آسان در تولید کاغذ، با استفاده از مواد اولیه جدید و قابل دسترس، که در عین داشتن ویژگی ماندگاری در طول روزگار دراز، مانند دیگر مواد اولیه، قیمت کاغذ را بر پویندگان علم و دوست داران فرهنگ سنگین نمی‌سازد. گواه این واقعیت مخازن کتابخانه‌های مختلف دنیاست که صدها هزار از دست نوشته‌ها را در خود جای داده است. دست نوشته‌هایی که بر انواع مختلفی از کاغذهای مرغوب و ساخته شده در کارگاه‌های کاغذسازی نگاشته شده است."^(۱)

ساخت انواع کاغذهای دستی تا قبل از انقلاب صنعتی بسیار رایج بود و انواع زیادی از آنها به صورت ارزان در اختیار علاقه‌مندان قرار می‌گرفت و کارگران ماهری در این حرفه فعالیت داشتند و کارگاه‌ها همیشه پر از کاغذهای دست ساز بود و حتی بخشی از صادرات کشورهای تولید کننده محسوب می‌شد. با ظهور انقلاب صنعتی و توسعه فن آوری‌های جدید، کارگاه‌های کاغذ دست ساز از گردونه رقابت خارج و به دلیل پایین بودن سود حاصله از این فعالیت، تعطیل شدند و امروزه جز در موارد نادر در ممالک مختلف دنیا از جمله آمریکا و کانادا، اثری از این گونه کارگاه‌ها نیست. علاقه‌مندی بعضی از محققان و ناشرانی که در چاپ و انتشار آثاری که به نحوی مرتبط با کاغذ و کاغذسازی می‌باشد، در روشن نمودن جایگاه این صنعت و "حرفه در تاریخ صنعت نشر و ساخت کاغذهای دستی، بسیار موثر بوده است.

با انتشار کتاب کاغذسازی (Paper making) توسط "داردهاتر" (Dard Hunter) داستان این هنر سفید (هنر کاغذ دست ساز) به شکل تصویری در اختیار علاقه‌مندان گرفت و امروزه استفاده مجدد از ضایعات و کاغذهای باطله در صنعت بازیافت (Recycling) و هم چنین بهره‌گیری و استفاده از تکه پارچه‌های پنبه‌ای، تکه پاره‌های کاغذ و مقوا، لباس‌های مستعمل و چادرها و رومیزی‌های قدیمی و با استفاده از کارگاهی مجهز به دستگاه‌های ساخت کاغذ دست ساز می‌توان این حرفه قدیمی و هنری را مجدداً بین علاقه‌مندان زنده کرد. اما آن چه که کاغذ دست ساز را با انواع ماشینی و امروزی آن متمایز می‌کند، از جنبه خلق یک اثر هنری و پشت کار و جدیت در ساختن کاغذ دست ساز است. هانتز

می‌گوید: «اصالت این اثر مدیون روابط پیچیده‌ای است که بین نوع جنس خمیر، مدت زمان کوبیدن آن و ده‌ها عامل دیگر برقرار است. شاید در ابتدا چنین به نظر می‌رسد که در مقابل نسل‌های آگاه و متخصص، قصد خودنمایی است و یا قصد اختراع چرخ را دارم، ولی اطمینان دارم که اگر شما بر طریقه ساده و البته پیچیده ساخت کاغذ دست ساز تسلط پیدا کنید، شغف و شوق غیرقابل توصیفی به شما دست خواهد داد.»^(۲) دارد هانتز که در فاصله سال‌های ۱۸۸۳-۱۹۶۶ می‌زیست، ناشر این گونه آثار بود. شهرت وی به خاطر تحقیقاتی است که در تاریخ و فن کاغذ سازی انجام داده است. وی موسس "موزه کاغذ دارد هانتز" در سال ۱۹۳۸ در موسسه تکنولوژی ماساچوست آمریکا است. از آثارش، کاغذسازی (تجدید چاپ ۱۹۴۸) و کاغذ دست ساز در آمریکا (۱۹۵۰) می‌باشد.^(۳) در حال حاضر نیز در مورد صنعت کاغذ سازی و کاغذهای دست ساز انواع کتاب‌ها و مجلات منتشر می‌شوند و در یک جستجوی کوتاه در موتورهای جستجو با عبارت making hand paper در اینترنت و هم چنین سایت اینترنتی کتابخانه کنگره آمریکا (www.Loc.org)، صدها اثر در مورد ساخت کاغذ مشاهده می‌شود و این امر نشانگر اهمیت این فن از جنبه هنری و در فرایند تولید و انتشار می‌باشد.

ترویج صنعت کاغذسازی هم چنین به صورت موزه کاغذ نیز در کشورهای اروپایی رایج است. در همین رابطه وقتی مجموعه مقالات سواد و بیاض استاد ایرج افشار را می‌خواندم، در یادداشت‌های سفرهایی که ایشان در سال ۱۳۳۶ به اروپا داشتند، اشاره به موزه کاغذ در شهر ماینس (Mainz) آلمان داشتند، شهری که مرکز صنعتی تولیدات مواد شیمیایی و ماشین آلات است. دانشگاه این شهر در سال ۱۴۷۷ میلادی تاسیس و در سال ۱۸۱۶ منحل شد و در سال ۱۹۴۶ مجدداً با نام دانشگاه یوهانس گوتنبرگ شروع به فعالیت نمود. از لحاظ فرهنگی شهر بسیار پررونقی بود. در جنگ جهانی دوم بیش از نیمی از آن ویران شد و ابنیه‌های تاریخی آن به شدت آسیب دید ولی دوباره بازسازی و خرابی‌های ناشی از جنگ ترمیم شد. گوتنبرگ آن را اولین مرکز چاپ جهان کرد.^(۴)

استاد افشار در این باره می گوید:

... در این شهر موزه چاپ و کاغذ وجود دارد که در جهان کم نظیر است. در این موزه وسایل قدیمی کتابت و چاپ ملل مختلف و کتبی را که به دست گوتنبرگ و یاران او چاپ شده است را به نمایش گذاشته‌اند. یک قسمت بسیار دیدنی این موزه، دائره تاریخ کاغذ است که مدیره‌ای بسیار پرشور و با ذوق دارد. این خانم دانشمند، مجله‌ای چاپ می‌کند که هر سه ماه یک بار نشر می‌شود و در آن فقط مطالب و مباحث مربوط به تاریخ کاغذ درج می‌شود، نام این مجله "تاریخ کاغذ" است و به قول مجتبی مینوی: پاینده باد ملتی که در باب تاریخ کاغذ، مجله خاص دارد. و هر سه ماه یک بار هم توفیق نشر آن را می‌یابد. این خانم علاقه‌مند بوده است که تاریخ کاغذ در ایران و شیوه‌های متداول کاغذسازی در سرزمین ما را بداند و نمونه‌هایی از کاغذهای ایرانی را به دست بیاورد. چند بار با موزه ایران باستان مکاتبه می‌کند. به این تصور که از آن اداره اطلاعاتی به دست خواهد آورد. چه جوابی آنها به او داده‌اند بماند، زیرا موجب شرمساری است. عاقبت به راهنمایی عباس زریاب نامه‌ای به مجتبی مینوی می‌نویسند.

مینوی دانشمندی که سرش برای این کارها درد می‌کند ما را به موزه برد و چند ساعتی در باب کاغذسازی در ایران با آن خانم سمج و بسیار گوی سخن گفت. اتاق کار خانم و همکارانش دیدنی بود. در هر گوشه آن ابزار و نمونه‌هایی از صنعت کاغذسازی ملل متحد را جمع آورده بود. «...»^(۵)

با گسترش صنعت چاپ و نشر و عمومی شدن سواد و گسترش سوادآموزی، صنعت نشر نیز از اهمیت زیادی برخوردار شد و توجه به جنبه‌های اقتصادی آن در ایران نیز مورد توجه قرار گرفت و رقابت به دست آوردن مجوز ساخت کارخانه کاغذسازی در کنار سایر فعالیت‌های اقتصادی، توجه سرمایه‌گذاران را به خود جلب کرد. این امر بیانگر توجه روزافزون به صنعت کاغذسازی بود.

در تاریخ ایران شاید موضوع قراردادهای نفتی امتیازها در اولین نگاه معطوف به قراردادهای نفتی باشد که همیشه مورد توجه دول بیگانه بوده است، اما در زمان قاجار امتیازهای زیادی برای برخی فعالیت‌ها به بیگانگان واگذار شد که شاید مطالعه این گونه امتیازها برای علاقمندان به این گونه مباحث جالب باشد. نگاهی گذرا به اسناد تاریخی نشان می‌دهد که تنها ۲۰ امتیاز واگذاری فعالیت‌های خصوصی در حوزه صنایع جدید، در زمان ناصرالدین شاه بود که شامل امتیازنامه راه آهن عبدالعظیم، چاه آرتزین، تراموا، بانک شاهنشاهی ایران، قند، شیشه آلات، شمع گچی، مشروبات، چراغ برق و تلفن، راه

عربستان (خوزستان)، دخانیات، حراجی عمومی، کالسکه، چوب شمشاد، بیمه حمل و نقل، گنج و آهک و سنگ تراش و سرمه و سنگ آردواز، راه آهن، راه فی مابین تبریز و دارالخلافه، چراغ گاز، ایجاد اداره حمل و نقل عامه در ایران توسط کالسکه‌های خودرو و امتیازنامه‌ای که مورد بحث این گفتار است، امتیازنامه کاغذسازی است که در تاریخ ۱۸ جمادی الاول ۱۳۰۸ هـ ق به یحیی خان مشیرالدوله به مدت ۵۰ سال واگذار شد که براساس اسناد تاریخی این شخص دو امتیازنامه دیگر با عنوان: امتیازنامه راه عربستان (خوزستان فعلی) و امتیازنامه چراغ برق و تلفن را نیز در سال ۱۳۰۷ هـ ق را دریافت کرده است. با توجه به اهمیت امتیازنامه، کاغذسازی، عیناً جهت اطلاع علاقه‌مندان نقل می‌شود.^(۶)

امتیازنامه کاغذسازی

محض انتشار و ترویج صنعت کاغذسازی در دارالخلافه طهران و سایر ممالک محروسه ایران، این غلام، با کمال ضراعت و خاکساری از خاکپای فلک فرسای مبارک اعلی حضرت اقدس همایون شاهنشاهی - روحنا فداه - استدعای امتیاز آن را برای خود و وارث خود می‌نماید به شرایط معروضه ذیل که کمپانی تشکیل داده این مقصود مهم را انجام دهد و این صنعت عمده مفیده را در کل ممالک محروسه ایران منتشر سازد، و در این کارخانه انواع و اقسام کاغذ، که محل حاجت و ضرورت باشد، به عمل خواهد آمد؛ از قبیل کاغذ و پاکت تحریر به وجه احسن به طوری که از فرنگستان به ایران می‌آورند و هم چنین کاغذ اطلاق به نحو آتم و اکمل و کاغذ مقوا و غیره و غیره: اولاً: کسان خانه زاد مجاز باشند در هر جایی که صلاح بدانند کارخانجات را در آن نقطه بنا و احداث نمایند، چنانچه در آن نقاط معینه، اراضی بایره غیرمزروع بی مصرف باشد که تعلق به دولت داشته باشد، استدعا می‌نماید که به قدر کفاف کارخانجات و ضروریات آن را مجاناً مرحمت فرمایند.

ثانیاً: آن چه که متعلق به این کارخانه کاغذسازی است، از هر گونه صوادر و عوارض و مالیات و گمرک به هر اسم و رسم معاف و مسلم باشد تا در سایه همایونی این صنعت بزرگ در ممالک محروسه به سهولت رواج پیدا کند و هر گونه اخشاب و چوب آلات که برای این کارخانه لازم می‌شود، اجازه مرحمت فرمایند که از جنگل‌های دولت بریده به مصرف ادوات کارخانه برسانند و از برای لوازم این کار هر قدر خانه و انبار و مایحتاج لازم باشد اجازه مرحمت خواهند فرمود ساخته شود یا اجاره کند.

ثالثاً: استدعا از خاکپای مبارک همایونی این است، که محض تشویق و ترویج این صنعت در ایران، این

اداره مظهر توجهات خاصه ملوکانه بوده و انواع کاغذ و پاکت که برای صرف تحریر دولتی و وزارتخانه‌های دولت و هم چنین از کاغذ و مقوا و غیره که مربوط به این کارخانه است و در سال از برای دولت لازم می‌شود، حتماً باید از این کارخانه ابتیاع فرمایند. و در باب قیمت هم قبل از وقت کارگزاران امور دیوانی با مباشرین کارخانه مذاکره خواهند کرد که در تسهیل قیمت و سرعت رساندن آنها قراردادی را که لازم است بدهند. رابعاً: بقای این امتیاز از روز امضای این قرارنامه الی پنجاه سال خواهد بود و ضمناً مقرر خواهد شد که در امتداد این مدت پنجاه سال احدی از خارجه و داخله به هیچ وجه من الوجوه حق ایجاد و احداث هیچ گونه کارخانه که مربوط به عمل کاغذ [است] نداشته باشند و تمام این مدت با کسان خانه زاد و وارث خانه زاد خواهد بود.

خامساً: پس از آن که کارخانه دایر شد و حاصل آن به معرض فروش درآمد از منافی که حاصل می‌شود از یک صد تومان، دو تومان و پنج هزار به اسم مالیات همه ساله به دیوان همایون اعلی تقدیم خواهد شد. این دو تومان و نیم بعد از وضع مخارج و تنزیل پول کارخانه از منافی که عاید می‌شود، تقدیم خواهد شد. سادساً: شروع به ساختن این کارخانجات سه سال بعد از امضای همایونی خواهد شد چنانچه در ظرف این سه سال از قضای آسمانی حادثه‌ای روی نداد که اسباب تعویق ساختن کارخانجات بشود، البته آن سبب در حضور اولیای دولت ملاحظه و منظور خواهد شد. سابعاً: این غلام خانه زاد که دارای این امتیاز است، حق ندارد این امتیاز را به احدی از داخله و خارجه انتقال بدهد، لیکن مجاز خواهد بود که کمپانی برای تشکیل این کارخانه از خارجه یا داخله تحصیل نماید که در سایه همایونی دایر و مرتب شود.

فی ۱۷ جمادی الاولی سنه ۱۳۰۸

۱۸ جمادی الاولی - محل مهر مشیرالدوله یحیی خان ان شالله تعالی این قرار نامه را بدون کم و زیاد مجری خواهد کرد.

یادداشت‌ها و منابع:

- ۱- محمدبن قوام خاکوری (قاضی خان). ساخت کاغذ بومی، ترجمه محمد سهرابی تهرانی، نشریه نامه بهارستان، پاییز و زمستان ۱۳۸۰، سال دوم، شماره چهارم، دفتر چهارم، ص ۲۰-۱۳.
- ۲- شناخت و ساخت کاغذهای دست ساز، ترجمه و نگارش احمد مقل اصغهنی، مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی، ۱۳۸۰، ص ۱۳.
- ۳- دائره المعارف فارسی، ذیل واژه "هاتر" ص ۳۳۴.
- ۴- دائره المعارف فارسی، ذیل واژه ماینتس، ص ۲۶۴۱.
- ۵- ایرج افشار سواد و بیاض: مجموعه مقالات، تهران: دهخدا، ۱۳۳۴، ص ۳۵۴-۳۵۵.
- ۶- چند امتیازنامه عصر قاجار، به کوشش میرهاشم محدث، تهران: کتابخانه موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی، ۱۳۸۰، ص ۱۰۱-۱۰۳.